

AZ EGYESÜLETI KARITÁSZTÓL AZ ÁLLAMI GONDOSKODÁSIG

Szociális gyermekvédelem a századfordulón Budapesten

Bevezetés

A századforduló évében jelentette meg Stockholmban később híressé vált könyvét, *A gyermek évszázadát* egy közeposztályi származású svéd tanítónő és szakíró, Ellen Key (1976). Az új pedagógiai programban és kívánalmakban a gyermek iránti szülői és felnőtt érdeklődés radikális változása fejeződött ki. Nincs most terünk annak bemutatására, hogy a kora újkortól kezdve miként változott a gyerekkor fogalma és a felnőttek gyerekekhez való viszonya. Ph. Ariés úttörő munkája és a nyomában az utóbbi évtizedekben kibontakozott történeti kutatás alapján ma már sokat tudunk arról a folyamatról, amely elvezetett a gyermekközpontú polgári család és a gyermekkultusznak hódoló modern társadalom kialakulásához (Ariés 1978).¹ Érdekes módon kisebb figyelem fordult eddig a gyerekeket és a fiatalokat célzó szociális gondoskodás lassú kibontakozására, erre a nagyon is rövid múltra visszatekintő folyamatra. Holott az utóbbi, amely érthetetlen a gyerekkor változó fogalmának, a felnőttek értékrendjében és attitűdjében bekövetkezett változások tudatosítása nélkül, jól mutatja a folyamat általános jellegét. Természetesen ez az a terület, amely többnyire késve jelent meg vagy vált fontossá a gyermeki világ fokozatos átértelmezése során, mert a társadalom legalsó rétegeinek, nemegyszer éppen marginális csoportjainak az utódjait érintette, s mert kifejezetten szociálpolitikai feladatokat vetett föl. Márpedig a klasszikus liberális elveken nyugvó szabadversenyessé társadalom nem tartotta legitimnek az intézményes, különösen pedig az állami szociális gondoskodást, amelynek ezért csak szűk érvényesülési teret hagyott. A szüleiktől elhagyott és nyomorban tengődő kiskorúak sokáig nem keltettek túl sok szánalmat a felnőtt társadalomban, legalábbis nem akkorát, hogy intézményes segítségükre siettek volna. Az ilyen kiskorúak a 18. és különösen a 19. századi nagyvárosokban az utcai csavargók életét éltek. Róluk, helyesebben egyik jellegzetes alakjukról írja a múlt század végi budapesti hírlapíró, hogy e magányos kóborló gyermekoldusok némelyike utcasöprésre adta a fejét. „Az utcái átjáróknál sáros időben ott állott kis seprűjével, s a járó-kelő közönségnek megkönnyíté az átjárást az által, hogy a sarat félreseperve, megtisztította az utcát, a miért a közönség részéről egy-egy váltó krajczár jutalom járt részére” (idézi Létay 1993: 61).

A hazai gyermek- és ifjúságvédelem intézményi fejleményei között az árvaházak említhetők szinte egyedülinek, amelyek mint iskolától elkülönült szervezetek elsőként létesültek a 18. század második felében. Mária Terézia alapította az első árvaházakat, és számuk valamivel több mint egy évszázad során megsokszorozódott: a múlt

század végén az országban már közel száz árvaházban több mint 3 ezer csecsemőt és gyermeket gondoztak (Csorna 1929: 142–143).

A lelencház a sorrendben másodikként jelent meg a gyermekvédelmi intézmények között: nálunk 1805-ben állították fel — alapítványi formában — az első elhagyott gyermekek gondozására hivatott lelencházát.

Mindamellett a talált és törvénytelen gyerekek jogi védelme továbbra is megoldatlan maradt. A pesti hatóságok 1850-ben elrendelték ugyan, hogy az elhagyott gyerekeket gyűjtsék össze és helyezték el családoknál. Ennek megfelelően 1852-ben 80 talált gyereket gondoztak. De mindez csepp volt a tengerben. A megoldást az is késleltette, hogy a lelencház intézményét a városi és állami hatóságok nem pártolták, az intézetek felállítását szorgalmazó társadalmi egyesületeket nem vagy alig támogatták, mint ahogy 1868-ban a Lelencügyi Társulatot sem (Csorna 1929: 145).

Az 1810–1820-as évektől kezdték kiterjeszteni az egészségügyi ellátást egyrészt a szülő nőkre, másrészt a csecsemőkre és kisgyermekekre: 1820-ban Buda egy újonnan épült kórházában szülészeti osztályt nyitottak vagyontalan terhes nők és házasságon kívül szülő nők részére. Pesten a Rókus Kórházban viszont már 1815-től folyt ilyen ellátás (Csorna 1929: 143). Az egészségügy terén a Pesti Szegény Gyermekkórház-egylet által alapított, később Stefániának elkeresztelt józsefvárosi intézmény a legfontosabb. Az 1839-ben életre hívott kórház célját így szabta meg alapszabálya: „szegény és szűkölködő szülők beteg gyermekeit születési hely és valláskülönbség nélkül orvosi ápolásban és ellátásban részesíteni; továbbá gyermekgyógyászat fejlesztése tekintetéből e szakbeli és gyakorlati előadások által a kezdő orvosoknak önképzésre alkalmat szolgáltatni”. Az 1912-es alapszabály is változatlanul ezt a célt jelölte meg.²

A gyermekintézmények harmadik elemeként kell szólni a „kisdédóvó”-ról, melyet nálunk Brunsvik Teréz honosított meg angol mintára 1828-ban „angyalkert” néven. Kezdetben Budán 3, Pesten 2 óvoda létesült, ám számuk 1847-ig 70-re, 1875-ig 200-ra emelkedett az országban. A Pesti Bölcsőde Egylet ugyanakkor 1852-ben létesítette az első bölcsődét.

A gyermekvédelem és a fiatalok szociális gondozása tehát a társadalmi öntevékenység, az egyleti karitás kizárólagos területe lett. A budapesti egyletek 1879-ből származó jegyzékének tanúsága szerint 11 ilyen szervezet működött a városban, ebből 5 foglalkozott kisdédóvók fenntartásával, az ún. Fröbel-féle módszer alkalmazása útján; 4 egylet árvaházat, ritkábban lelencházat működtetett és egy-egy szervezet bölcsődét, illetve gyermekkórházat tartott fenn (Vargha 1880: 362–394).

Az elhagyott és gondozásra szoruló kiskorúak intézményes gondozása tehát egészen elhanyagolt volt. Ezen a téren a gyér számú egyesület önmagában keveset tehetett, különösen azért, mert hatósági támogatást sem igen kapott. Az 1870-ben a Károlyi család, s közvetlenül Károlyi Klarissza grófnő kezdeményezésére, valamint anyagi közreműködésével alapított Budapesti Első Országos Gyermekmenhely- (gyermekmenedékhely-)egyesület, e szervezetek sokáig legjelentősebbike vállalta az elhagyott gyerekek intézményes ellátását 7 éves korukig. Egyedül ez az egylet (későbbi

tevékenységéről bőven lesz még szó) kapott pénzügyi támogatást a várostól. A főváros ekkor már nem árvaszéki, hanem szociális igazgatási, vagyis szegénypolitikai problémaként tekintett az elhagyottsági ügyekre. A lelencügy ellátását ti. 1874-től a tanács IX. ügyosztály keretébe utalták át. A nyolcvanas évtized végétől ismert adatok szerint ez a hatósági lelengondozási támogatás azt jelentette, hogy az egyesület a gondozottak negyedét, legföljebb a harmadát látta el a maga költségén, a többiek terhét a város viselte. A gondozásba vett gyerekek száma természetesen igen szerény: a kilencvenes évtized végéig, amikor is hirtelen megváltozik a helyzet, 400 és 700 fő között ingadozott évi átlagban (Csorna 1929: 145)³.

Röviden utalni kell még arra, hogy a hazai gyermekvédelem intézményes gyakorlata és jogi szabályozása szinte az egész 19. században az ellátandó funkcióknak csak egy részét tekintette feladatának. Így, mint szó volt róla, a század második felében és főként a kiegyezés után, az árva és elhagyott gyermekek zárt intézeti elhelyezése és gondozása vált az egyesületi és a csekély hatósági tevékenység elsőrendű tárgyává. Ugyanakkor úgyszólván teljesen ismeretlennek számított a nélkülöző, tehát anyagilag elnyomorodott gyermekek segélyezése. Ezt a községi illetőség alapjára helyezett szegénypolitika keretébe utalták, igazgatási (rendészeti) feladatként, mint a felnőtt szegénység „kezelésére” szolgáló községi segélyezés egyik aletetét. Nem merült még fel ekkoriban a család által veszélyeztetett gyermekek jogi és erkölcsi védelme sem, melynek századunk elején az „erkölcsi elhagyatottság” kategóriája lesz adminisztratív címkéje. Ugyanígy nem létezett ekkoriban semmilyen formában a züllés és bűnözés útjára sodródott gyermekek és fiatalok gondozása, „jó útra” térítése sem, ennek jogi szabályozása szintén csak századunk elején történik meg. Végül a néhány e célra rendelt intézmény — mint a Stefánia gyermekkórház — ellenére ellátatlan maradt a szegénysorsú beteg gyermekek zöme, mert senki sem vállalta az ingyenes gyógykezelésre szoruló orvosai ellátásának finanszírozását. A helyzet ebben a tekintetben csak 1898-tól változott. Az ipari szociálpolitika keretében külön a gyermekek (és a nők) védelme többnyire csak elvi intézkedésekben nyilvánult meg, s jócskán elmaradt a korabeli nyugat-európai normáktól (lásd Heller 1923).

Tanulmányomban a hazai gyermekvédelem történetének azt a fordulópontját kívánom megvizsgálni a főváros példáján, amikor a századfordulón az állam ténylegesen is bekapcsolódik e tevékenységi körbe. Arra keresem a választ, hogy az addig meghatározó társadalmi karitás miként alakult át az állami szociálpolitika kereteinek ilyen irányú kitágulásával a gyermekvédelem meghatározott ágaiban. Az árvasági és elhagyottsági (lelengondozási) kérdések szociálpolitikai kezelésének társadalmi és állami összehangolása, köztük az új munkamegosztás kialakítása került ekkor napirendre. Tanulmányomban nagy hangsúlyt helyezek a társadalmi karitás intézményeinek jellemzésére, rekonstruálni kívánom azt, hogy a gyermekgondozással foglalkozó legfontosabb budapesti egyesületek miként igyekeztek megfelelni alapszabályba foglalt céljaiknak.

A zárt (intézeti) gyermekvédelem 1898 előtt

Mint említettem már, a kiegyezést követő időben Pesten és Budán megalakult néhány olyan társadalmi egyesület, mely tevékenységének fő céljaként az elhagyott gyermekek, a lelencek intézeti gondozását és nevelését jelölte meg. Megjelenésük újdonság volt, hiszen addig csak a 18. századi előzményekre visszanyúló árvagondozás és árvaellátás, majd a század elejétől a kisdedóvó, a század közepétől kezdődően pedig a bölcsődei ellátás intézményei működtek e körben többnyire vagy kifejezetten egyesületi alapon. Utalhatunk itt a 19. század elején alapított József Fiúárvaházra, az 1861-ben életre keltett Erzsébet Leányárvaházra, vagy az 1859-ben létesített Protestáns Árvaházra. Mindamellett az 1870-es évek elején az összes, zömmel felekezeti, árvaházban együttesen is csak mintegy 250 gyermeket láttak el (Vörös 1991: 49). Az intézmények további köréből megemlíthető az 1852-ben alakult Pesti Bölcsőde Otthon, amely otthon dolgozó „kézművesek” négy évnél fiatalabb gyermekeinek az ellátását vállalta. Világos a cél: az iparosodás mind több munkáscsaládban tette lehetetlenné az újszülöttek és a kisgyermek gondozását, miután a nők otthon bedolgozói bér munkát végeztek. Az „otthonmunka” mint sajátosan női kereső tevékenység a 20. század elejéig megőrizte kivételes jelentőségét (Gyáni 1987–88: 368–369), ezért mindenképpen érthető a bölcsődei és az óvodai szolgáltatások iránti tömeges igény. Ehhez képest igen szűk hálózat jött létre, pontosabban: az intézményrendszer a rászorultak meglehetősen csekély hányada számára vált elérhetővé. Az említett egyesületi bölcsőde — mely csak 1868-ban jutott önálló épülethez a Baross utcában — 1852 és 1873 között csupán 6565 gyereket látott el (Vörös 1991: 49).

Hasonló a helyzet a kisdedóvás ügyében is. Jóllehet e téren a társadalmi kezdeményezés Brunszvik Teréz óta mindig is élénkebb: már 1836-ban egyesület szerveződött az intézmény elterjesztése céljából. Az 1870-es évek végi első rendszeres egyleti adattár szerint az 1840-ben alapított Józsefvárosi Kisdedóvó Egylet, az 1865-ben alakult Frőbel Nőegyesület, az 1872-ben létesült Ó-budai Frőbel Nevelési Nőegylet üzemeltetett kisdedóvót. Az 1873-as keletkezésű Országos Kisdedóvó Egyesület már az intézmény országos elterjesztését tekintette feladatának. Az utóbbi kivételével az óvodafenntartó egyesületek roppant szegény szervezetek; vagyonuk jó esetben sem érte el a 20 ezer forintot, míg például a Pesti Első Bölcsőde Egylet vagyona (nyilvánvalóan az intézményt magába foglaló ingatlan értéke) 100 ezer forintnak felelt meg (Vargha 1880). Ami jól mutatja: a szóban forgó társadalmi szervezetek mint óvodafenntartók kevés gyermek ellátását végezheték.

Vargha Gyula egyesületi adattárának összeállítása évében, 1879-ben alakult a századvég és századforduló évtizedeinek egyik legszámottevőbb ilyen jellegű társadalmi egyesülete, a Fővárosi Szegény-Gyermekkert-Egylet. A szervezet alapszabályba foglalt célja: „A főváros területén 3–6 éves gyermekek számára vallási különbség nélkül kisdedóvodákat felállítani. Ezen óvodákban különösen a munkásosztály gyermekei, mely kenyérkeresete miatt akadályozva van a kisdedeket a szükséges ápolás és nevelésben részesíteni, fognak felügyelet és oktatás alá vétetni. Ezen óvodák a

Fröbel-féle gyermekkertek mintájára fognak berendeztetni." Az óvodák törvényes felügyeletét a fővárosi tanfelügyelet látja el. Szó van még róla, hogy legalább az óvodák vezetői „szabályszerűen képesített egyének” legyenek és az állás pályázat útján töltenő be.⁴ Az egyeslet neve — Gyermekkert — maga utal rá, hogy nem közönséges „kiseddóvó”-ról, mint amilyen Brunszvik Teréz nyomán nálunk is meghonosodott, hanem Fröbel nevelési elveit követő intézményről van szó. A német Friedrich Fröbel 1837-ben indította útjára Kindergarten mozgalmát, melynek pedagógiai hitvallása a játékra és kommunikációra építő nevelő munka — iskolára felkészítő célzattal. Hazánkban elsőként 1869-ben létesült a fővárosban ilyen intézmény, ám az itt tárgyalt egyesület talán a legkomolyabb Fröbel-féle óvodafenntartó.

A Fővárosi Szegény-Gyermekkert amellett, hogy óvodákat üzemeltetett, ebédet is adott „az intézetet látogató legszegényebb gyermekeknek”, hiszen a napközbeni teljes ellátás abban az időben még ismeretlen ezekben az intézményekben. Sőt, a szegény gyermekek nyílt szegénygondozására is vállalkozott, amikor téli ruhával látta el őket. Később tovább bővült az egyesület tevékenységi köre: a kilencvenes évek közepén módosított alapszabály arról szól, hogy: „Az egyeslet célja továbbá általa létesített és fenn tartott gyermekmenedékházakban (árvaházaiban) nyomorból kimentett gyermekeket élelemmel, fedéllel, ruházattal ellátni... és ezen (árva) gyermekek jövőjére később is gondot fordítani”.⁵

Vajon miből tartotta fenn magát egy ilyen társadalmi egyesület és mekkora volt a vagyona, hogyan gazdálkodott? Mint minden egyesület esetében, e szervezet tőkéjének egyik lehetséges forrása szintén a tagdíj, valamint az adomány, az egyéni adakozás. Az előbbi az egyesületek azon típusa esetében nyomott komolyan a latban, melyek társadalmi bázisa széles, vagyis a polgári-kispolgári rétegekre alapozott „tömegegyletek”-nél; itt volt a tagdíjból származó bevételnek egyedül jelentősége. A Fővárosi Szegény-Gyermekkert is közéjük tartozik, hiszen bár az évi tagdíj kezdetben (egészen 1898-ig) mindössze két és fél forint, a szervezet tagjainak a száma rendszerint meghaladja a kétezret is: 1894-ben 2076, 1896-ban pedig 2191.⁶ S ha feltételezzük is, hogy más forrásból nem volt komoly bevétele az egyesületnek (ami valószínűtlen), nem tűnik hihetetlennek, hogy 1895-ben 28 ezer forint, a következő évben közel 52 ezer, s 1898-ra több mint 82 ezer forint évi bevételre tett szert. A jövedelmek gyors növekedése az egyesületi vagyon három év alatti több mint meg-négyszereződését vonta maga után: az 1895. évi 54 ezer forintos vagyon 1898-ra közel 234 ezer forintra növekedett.⁷ Ezekből az évekből nem szólnak adatok a kiadás tételeiről, azt viszont tudjuk, hogy az Akácfa utca 32. számú házban berendezkedő egyesület fő vagyontárgya ez az épület.

Ha a Fővárosi Gyermekkert csak mellékesen gondolt a lelcngondozásra, az 1870-ben alapított Budapesti I. Országos Gyermekmenhely-egyesület kifejezetten ennek szentelte magát. Ha a Gyermekkert-egyesületet tömegszervezetként határoztuk meg, a Budapesti I. Országos Gyermekmenhely-egyesületet elitszervezetként kell számon tartanunk. A szervezet 1879-es taglétszáma mindössze 281 fő, ebből 76 az alapító. A viszonylag magas tagdíj (5 forint) ellenére az ekkori 23 645 forintos bevétel

és a szervezet már ekkor több mint 42 ezer forintnyi vagyona más forrásokból kellett hogy származzon. Nevezetesen: adományokból, ami rendszerint az alapító tagok által tett alapítványok jövedelmét jelenti. Az 1899-ig tartó évtizedekben 176 ilyen alapítvány gazdagította az egyesületet, az alapítók között magánszemélyek éppúgy voltak, mint pénzintézetek. A névsort vizsgálva feltűnik az arisztokrácia túlsúlya, mindenekelőtt a Károlyi család mint elsőrendű alapítóké; ám mellettük sok további történelmi arisztokrata név és nemesített nagypolgár, s más gazdag patrónus neve fedezhető fel. Az alapítványokból addig befolyt jövedelem 180 ezer forint, aminek kerekén az egyharmada a Károlyi család tagjaitól származik (Vargha 1880: 368)⁸. Az alapítványi bevételek kivételes fontosságát mutatja például az a nézeteltérés is, amely a Röck Szilárd alapítvány ügyében támadt az egyesület és a fővárosi tanács között az 1880-as évtized végén. Röck Szilárd törvényhatósági bizottsági tag 1873-ban a gyáralapító társaság felszámolása során felszabadult vagyonból közel 18 ezer forintnyi alapítványt tett az egylet javára. Később saját vagyonából is 2500 forintot adományozott az egyesületnek. Amikor 1888-ban meghalt, a fővárosi tanács kezelésére bízott hagyatéki végzésben mégsem a Budapesti I. Gyermekmenhelyre, hanem a Ranolder-féle gyermeknevelő intézetre hagyományozott 15 ezer forintot.⁹ Az egyesület sérelmezte és félreértésnek vélte hagyatéki mellőzését. Mint azt az egylet nevében a tanácshoz írott beadványában özv. gr. Károlyi Istvánné megjegyezte: „ha a hagyatéknál azon jelzés léteznék, Ranolder gyermekmenhely, az csakis tévedésből származhat, s annak tulajdonítható, hogy intézetünk gondozói ugyanazon gyülekezetből, a Páli Szt. Vinczéről nevezett irgalmas testvérek közül valók, kik a Ranolder intézetben is vannak alkalmazva”. S mivel, szölt tovább érvelése, a fővárosban az ő egyletük tartja fenn az egyetlen gyermekmenhelyet, a Röck-féle hagyaték csak és kizárólag őket illeti meg.¹⁰ Az egyesület mint lelencgondozó fenntartója 1898 előtt évente 500–600 gyermeket gondozott a IX. kerületi Knézics utcai intézetében: így alapításától 1894-ig mintegy 5 ezer gyermek gondozása és ápolása fűződött a nevéhez.¹¹ Emellett Fóton kisdédóvót állított fel, a rákospalotai István-telken pedig 6–12 éves gyermekek bentlakásos iskolai nevelését és ellátását biztosította. Annak érzékeltetésére, hogy kik, milyen feltételek között juttathatták be gyermeküket lencként az egyesület lenecothonába, idézzünk fel egyetlen, tipikus korabeli esetet.

1896 áprilisában Zima Katalin a VI. kerületi előljáróságtól kérte, hogy gyermekét utalják menhelybe. Kérelmét így indokolta: „Én jelenleg beteges vagyok, biztos keresetforrásom nincs, s csupán napszámból tartom fenn magam; tekintve hogy a napszámba járástom illetve keresetforrásom után való nézhetést kk. gyermekem — ki 1894 évi December hó 10-én született — nagyon akadályozza, kérem ezen gyermekemet három hónapi időtartamra a Röck Szilárd féle alapítvány terhére ideiglenesen hatósági gondozásba venni, illetve azt az első gyermekmenhely egyletbe elhelyezni.” Az ügyirathoz mellékel részletesebb jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a törvénytelen gyermekét egyedül nevelő napszámosnő az Izabella utcában lakott mint ágybérelő, amiért havi 3 forintot fizetett. Ő maga ekkor 25 éves, Nyitra megyéből való, aki 21 évesen előbb Újpestre, majd két év múltán a fővárosba költözött. S miután a szülei már évtizedekkel

korábban elhaltak, a gyermek apját pedig nem ismeri, nincs kire hagynia másfél éves gyermekét.¹²

Az ismertetett és a többtől egyébként érdemben semmiben sem különböző eset több szempontból is tanulságos. Először: pontosan jelzi, hogy milyen társadalmi milióból kerültek ki leggyakrabban a lelencek, akiknek intézményes gondozása az egyesület kitűzött célja (bevándorolt és megesett leányanyák, akik többnyire házicselédék vagy napszámosok és szüleikhez sem küldhetik gondozásra gyermekeiket). A másik: a procedura helyhatósági keretekben indult, mivel a kerületi előljárásságok mint erre a feladatra kijelölt, felhatalmazott közigazgatási szervek foglalkoztak gyermekvédelmi (és szegénypolitikai) teendőkkel. A harmadik: a menhelybe utalás „jó előkészítése” során már meghatározott alapítványi vagy másmilyen pénz igénybevételére történik utalás (itt a Röck Szilárd alapítványra). Ez azért is lényeges, mert a gondozottak zömét (háromnegyedét, estleg kétharmadát) nem az egyesület költségén, hanem a főváros pénzügyi hozzájárulásának a terhére vették fel — legalábbis 1889 és 1898 között.

Szalárdy Mór orvos kezdeményezésére 1885-ben alakult a Fehér-Kereszt Országos Lelencház-Egyesület még a Budapesti I. Gyermekmenhelyénél is tágabb feladatkörrel. A nemcsak fővárosi hatókörű társadalmi szervezkedés lelenc- és szeretetházakat létesített 0–14 éves korú elhagyott gyermekek számára; gondozásba vette a toloncházba került gyermekeket; ingyenes orvosi ellátást nyújtó gyermekkórházat működtetett és segélyt folyósított szegénysorsú szülő nőknek; dajkának helyezte el a gondozásba vett gyermekek anyját stb. A Fehér-Kereszt egyesület igazi tömegszervezet, ahol a tagok száma időnként (1895/1896) ötezer körül járt.¹³ Bevételeinek döntő hányada azonban nem tagdíjakból, hanem — mint a Budapesti I. Gyermekmenhely példájánál már megfigyelhettük — alapítványokból, adományokból, sőt kölcsönökből állt (pl. Károlyi Alajosné több mint 10 ezer forintos kamatmentes kölcsöne 1896-ban).¹⁴ A Fehér-Kereszt tehát vagyonos egyesület, 1896-ban a teljes vagyonelettár 271 ezer forintot tüntetett fel.

A Fehér-Kereszt az első néhány év szerény forgalmát a kilencvenes években sokszorozta meg működése minden ágában. 1886-ban még csak 27 az általa ápolts gyermekegyes nőks száms, az 1890-es évtizedben viszont rendszerint 400, sőt 1897-ben közel 800 fő. Vagy: amíg 1886-ban csak 27 csecsemőt ápolts az egyesületek kebelében, a követező évtized első felében többnyire 300–400-at és 1897-ben csaknem 900 csecsemőről gondoskodts. Végül, az ingyenes gyógykezelésben részesülőks kezdeti 353-as száms 1400-ról 1500-ra, 1896-ban pedig 1900-ra emelkedett.¹⁵ Az egyesület 1897-ben évi jelentése szerint az intézetben 1896 folyamán 580 gyermekégyes nőts látsak el, közülük csak 29 volt a budapesti születésű, a többi bevándorolt és 93,6 százaléksban házicseléd. A gyermekégyes nőks legtoőbbje a Rókus Kórházban, vagy az I., esetleg a II. számú klinikán hozta világra gyermekét. Ami tükrözi, hogy szinte kizárólag a szegény néprétegekhez tartozó nőks születek kórházban.

A lelencgondozás számsadatai fényt vetnek a zárt gyermekvédelem egy igen különös vonására: a bérdaikaság intézményének korabeli dominanciájára. Az egyesület 1896-ban 605 gyermeket vett föl, s ebből dajkaságba kihelyezts 423-at.¹⁶ Ami

bizonyítja: a társadalmi karitás alapján álló korabeli menhelyek, egyéb lelencgondozó szervezetek alig voltak többek pusztá kihelyező irodánál, melyek a Budapest környéki falvakban élők, s bérdaíjadásra vállalkozó nőkhez továbbították a rájuk bízott csecsemőket és kisgyermeket. Az ő halálozási arányszámuk pedig mindig is ijesztően magas, magasabb, mint a családjukban gondozott újszülötteké, tartozzanak akár a legalsó társadalmi rétegekhez.

Ezek voltak a zárt csecsemő- és gyermekvédelem legfontosabb budapesti társadalmi szervei, 1898 előtt egyedül az ő tevékenységük volt hivatva enyhíteni a viharos urbanizáció okozta súlyos szociális gondokat. Ha visszagondolunk a működésüket jelző már idézett számadatokra, meggyőzően hat a megfogalmazás: abban a nagyvárosban, ahol a népességszám a városegysítés nyomán 300 ezerről a kilencvenes évtized közepére több mint a duplájára, 600 ezer fölé emelkedett, s ahol a roppant mérvű bevándorlás eredményeként az újszülöttek mintegy negyede volt törvénytelen gyermek, akik között a halálozás átlag fölötti (az 1870-es, 1880-as években egyébként ezer újszülött közül átlagosan is több mint 250 egy éves kora előtt, további 200 ötéves koráig elhalt) (Katus 1991: 29) — szóval ilyen körülmények között a csak néhány száz, vagy akár néhány ezer főt gondjaiba vevő, nemegyszer csupán vidéki bérdaíjához továbbító lelencyámoltás a semminél alig lehetett több. A helyzet súlyossága, a demográfiai veszteség túlonúl szembeeső fővárosi tényei, a különösen a csecsemőket és kisgyermeket sújtó nagyvárosi szociálpolitikai vákuum „botránya” maguk is szerepet játszottak abban, hogy az állam a század legvégén kezdte feladni korábbi passzivitását. De mielőtt ezt megvizsgálánk, vessünk legalább egy futó pillantást a csecsemő- és gyermekgondozás másik fő területére, a nyílt gondozás gyakorlatára.

A nyílt gyermekgondozás 1898 előtt

Ha a zárt — intézeti — csecsemő- és gyermekvédelem tevékenységét szűkkörűnek ítéltük, még szigorúbb bírálatra ad okot a nyílt, vagyis segélyezésként gyakorolt gondoskodás. Igaz ugyanakkor, hogy ez a fajta ténykedés gyakorta követhetetlen, mivel a gyermekek, a szociális gondoskodásra szoruló kiskorúak a községi szegénypolitika tárgyaként megkülönböztetés nélkül szerepelnek a közsegélyezettek között. Mind az 1872-es ún. Fővárosi törvény, mind az 1876. évi XIV. tc. (140.§ és 154.§) ti. községi illetékességbe utalta a kérdést (amint a vidék tekintetében az 1886: XXII. tc.). Nem csodálkozhatunk tehát, hogy gyermekeket illető ilyen irányú szociális gondoskodásról kevés adat szól, s olyan áttekintésben sem olvasni róla, mint amilyen Csorna Kálmán máig alapvető feldolgozása.

A nehézséget tovább növeli, hogy a gyermekekkel kapcsolatos karitatív-filántróp társadalmi buzgólkodás — ha egyáltalán felmerült — túlnyomórészt a lelencügy körébe vágott, ám a segélyezés nem tűnt különösképpen vonzó egyesületi hivatásnak. Vargha Gyula egyesületi adattárában is alig akadunk erre szakosodott egyesületekre, mint amilyen például az 1876-ban létesült Józsefvárosi Szegény Tanulókat Segélyező

Egylet, amely ruhákat osztott szét szegénysorsú gyermekek között (Vargha 1880: 372).

A kevés kreatív egyesület közül mindenképpen megkülönböztetett figyelmet kell tehát fordítanunk az 1887-ben alapított „Gyermekbarát” Szűkölködő és Gondozás Nélküli Iskolás Gyermekeket Gyámolító Egyesület működésére, amelynek első alapszabálya a szervezet elé feladatul tűzi „a fővárosban található szűkölködő iskolás gyermekeknek táplálékot nyújtani, őket szabad idejükben hasznosan foglalkoztatni...”¹⁷ Az egyesület az alapítás körüli években 16-20, a kilencvenes évek vége felé viszont mintegy 30 budapesti iskolában (esetenként népkonyhán) folytatta gyermek-élvezési akcióját. Kezdetben évente ezer-ezerötszáz, a kilencvenes évtized derekától kétezer-kétezerötszáz gyermek részesült ingyenes ebédjuttatásban az egyesület jóvoltából. Előnyben részesültek az özvegyek s a napszámosok(!) gyermekei, mellettük más nem is igen kapott juttatást.¹⁸ Az egyesület, amely nem tartozott a nagy vagyonú karitatív szervezetek közé, kezdetben népesebb tagsága (rendszerint 800–900 fő) tagdíjaiból tartotta fenn magát. 1887/88-ban például 2165 forint folyt be az alapítványokból, ám a következő évben már csak 1400. Ugyanakkor az adományok — idővel a fő bevételi forrás — révén már ekkor közel 5300 forinthez jutott az egyesület, amely élvezte Budapest főváros jóindulatát is: 1893/94-ben a főváros 2 ezer forintot adományozott a Gyermekbarát egyesületnek.¹⁹

A Gyermekbarát mint különösen jól dokumentált és nyílt gyermekvédelemmel foglalkozó egyesület mellett megemlíthetjük az 1884-ben alakult Budapesti Szünidei Gyermektelep-Egyesületet, amely a Balatonnál és a Duna-kanyarban lévő telepein 8–12 éves beteg iskolásgyermeket vett rövid szanatóriumi gondozásba.²⁰ Tömegegyesület volt, hiszen tagjainak száma az 1890-es évek vége felé ezerkétszáz körül járt, és tiszta vagyona meghaladta a százezer korona értékét.²¹ Emellett nem egy fővárosi kerületben, így a IX. kerületben a Mester utcában, vagy Budán a II. kerületben működött az ún. Szegény Iskolásgyermek Segély (vagy Segítség) egylete, ahol többnyire ruhaneműkkel látták el a rászorulókat.

Az állam bekapcsolódása a gyermekvédelembe

A 19. század legvégéig az állam alig vett részt általában a szociális gondoskodásban, s különösen a csecsemő- és gyermekvédelemben. Eltekintve néhány jogszabálytól és csekély anyagi dotációtól, melyet segélyként juttatott egyesületeknek, az állam közvetlenül nem avatkozott be a magánszférába. A szociális ellátás teljes rendszere (lényegében a 20. század harmincas éveinek az elejéig) a helyhatóságok, vagyis az ún. illetőségi községek vállára nehezedett. A közegészségügy rendelkezéséről intézkedő 1877. évi XIV. tc. például kimondta (140.§ a. pont), hogy a lelencek és a dajkaságba adottak eltartásáról, valamint gyógykezeléséről maguk a községek kötelesek gondoskodni. Ezek a rendelkezések azonban inkább elvi jelentőségűek voltak, hiszen pénzühiány és nemtörődömség miatt a helyi közigazgatás alig gondolt e feladatokkal.

Amikor az egyesületek révén akadt végre szervezet ennek a társadalmi problémának a kezelésére is, az állam megelégedett szórványos pénzügyi támogatással. Ám erre is csak az 1890-es évtized elejétől került sor, amikor a Budapesti I. Gyermekmenhely és a Fehér-Kereszt egyesület részére 1892-től évenként 3, illetve 5 ezer forint államsegélyt utalt ki.²² Megjegyzem: a főváros már a hetvenes évek végén 100 ezer forintot adományozott a Budapesti I. Gyermekmenhelynek.²³

Ezen a téren érdemi változást csak az állami szociális gondoskodás történetében általában is mérföldkőnek számító 1898. évi XXI. tc. hozott, amely a betegápolás költségeit az államra hárította. Számunkra ebből az lényeges, hogy a szegény gyermekek, pontosabban azok, akiket a hatóság (de nem az állam) elhagyottnak nyilvánít, ápolási, gondozási és nevelési költségeit hét éves korukig az állam vállalta magára. A törvény végrehajtási utasítása (50.000/1899. B.M. sz. rendelet) ugyanakkor úgy szövelt, hogy a közellátásra szoruló hét éven aluli gyermekek állami költségen történő gondozását a Budapesti I. Gyermekmenhely és a Fehér-Kereszt egyesület lássa el. Ami azt eredményezte, hogy ugyancsak megnőtt az ezen egyesületek gondozásába kerülők száma.

Az 1899-es belügyminiszteri rendelkezés szabályozta az elhagyottá nyilvánítás egész hatósági procedúráját is. E szerint minden talált gyermeket annak a községnek, Budapesten annak a kerületi eljárásának kell gondjaiba vennie, ahol a gyermeket megtalálták. E ponton tehát továbbra is a községi illetőség elve maradt érvényben. A csecsemőket, szövelt a rendelet, csak olyan szoptatós dajkához szabad kihelyezni, akit orvos megvizsgált és akinek szociális körülményeit is rendben találták. (Ez aligha volt több újabb írott malasztnál.)

Utólagos értékelés szerint (Csorna 1929: 149–150) az így bevezetett rendszer — melynek egyik követni kívánt mintája a francia loi Russel még az 1870-es évek derekáról (Gyáni 1980: 444; Csorna 1929: 170) — igen felemás megoldást hozott. Hozzájárult ugyan az állami gondoskodás alá vont kiskorúak számszerű kibővítéséhez, mivel minden, a községek által elhagyottnak nyilvánított hét éven alulira kiterjesztette az állami felelősségvállalást, de ehhez nem rendelt elégséges pénzügyi fedezetet. Ráadásul a községek is abban váltak érdekeltté, hogy mind több gyereket minősítsenek elhagyottnak, mert így csökkenthették a saját szegényalapjuk terhére segélyezendők számát. Az állam ezért nagyon hamar visszakozott is, és már a 25.829/1900, valamint a 85.100/1901 B.M. sz. rendelettel korlátozni kezdte az egyesületi intézetekbe felvehetők körét, idővel csak a törvénytelen születésűek automatikus felvételét biztosítva, s minden más esetben külön belügyminisztériumi engedélyt kötve ki. A rendelkezés további gyengesége, hogy a gondozás kettős rendszerét honosította meg. Az elhagyottnak nyilvánított gyermekek egy részét ugyanis rábízta az egyesületi intézetekre, ám másik részüket az elsőfokú hatóságok gondjaira bízta, ezek pedig rendszerint a szülőknél hagyták őket (nem rendelkezvén a zárt gyermekvédelem eszközeivel). Ez viszont szinte semmilyen védelmet nem biztosított a gyermekek számára.

Az állami költségvetés ezáltal megnövelt szociális kiadásait azonban más módon is csökkenteni kívánták, nevezetesen: saját intézmények, intézetek létesítése útján. Mint a belügyminiszter sokat sejtetően kijelentette: „Az 1898: XXI. tcz. életbeléptét követő rövid másfél év alatt oly méreteket öltvén az elhagyott gyermekek gondozása, hogy a belügyi tárcza, illetőleg az országos betegápolási alap, 1901. évi költségvetésében már 2,323.200 korona összeget kellett e czímen előirányozni: nem tartom felelősségemmel megegyeztethetőnek, hogy ily összeget egyesületi közegekkel kezeltessek”. Hiszen — folytatódik tovább a gondolatmenet — az állami gondozás az államkincstár „nagyobb megterhelése nélkül is megvalósítható, miután alapítványokból és alapokból jelentékeny összegek állanak rendelkezésünkre”, s belőlük állami menhelyek létesíthetők.²⁴

Ez a megfontolás vezette a Széll Kálmán-kormányt az Állami menhelyekről szóló 1901:VIII. tc. megalkotásához. Ez a törvény még csak azt mondta ki, hogy a létesítendő állami menhelyek a talált, valamint a hatóságilag elhagyottnak nyilvánított²⁵ hét éven aluli gyermekek befogadására szolgálnak. Egy másfél hónappal később elfogadott törvény, az 1901. évi XXI. tc. viszont 15 éves korig tolta ki az állami menhelyi gondozás lehetséges időtartamát. Igaz, a hét éven felüliek állami intézeti ellátását csak részlegesen vállalta és gondolta finanszírozhatónak; erre a célra a költségvetésből előre meghatározott összeget irányzott elő (400 ezer koronát), a többit a községekre hárította, azt is kimondva, hogy ezt a gyámpénztári tartalékalapok jövedelmére támaszkodva oldhatják meg. Másrészt azt is tartalmazta a törvény, hogy a 7–15 éves gyermekeknek csak egy része gondoztassék állami menhelyeken, más részük „megbízható gondviselőknél, első sorban gazdánál és iparosoknál” helyeztessék el.

A két törvény együttes végrehajtási utasítását célzó ún. Szabályzat nyomán 1903. szeptember 1-én lépett érvénybe az új gyermekvédelmi rendszer. Ennek lényege tehát az, hogy a talált és hatóságilag elhagyottá nyilvánított gyermeknek igénye, sőt joga van állami gondoskodásra. Ez utóbbit nyíltan is megfogalmazza az I/V.-c/1913, B.M. számú rendelet.

17 ilyen intézmény létesült, közülük az első magában a fővárosban. S való igaz, az intézmények létesítésének költségei, ahogy ezt a belügyminiszter már előre jelezte, döntően nem az államkasszárt terhelték. Rendelkezésre állt ugyanis a Sándor István még 1815-ben lelenház alapítására hátrahagyott, akkor 10 ezer forintra rugó alapítványa, melynek összege 1900-ban valamivel több mint 1 millió koronára duzzadt. Ezenkívül a belügyminisztérium felügyelete alatt lévő „közigazgatási fog- és toloncházi alap” több mint másfél millió koronás összege is erre a célra volt fordítható. Végül a kormány mozgósíthatta az országos betegápolási pótadóból származó további több mint másfél millió koronát — azaz 1900-ban mintegy 4 millió 400 ezer korona állt a kormány rendelkezésére állami menhelyek létrehozása céljából. S mindez nem államkincstári kiadási tételként volt előteremthető.²⁶

A szóban forgó század eleji jogszabályok, mindenekeelőtt a Szabályzat, arról is intézkedtek, hogy ki, vagy milyen szerv kezdeményezze a menhelyi gondozásba vételt. Erre a gyermek törvényes képviselője nyert felhatalmazást, ez az ő kötelessége lett:

amennyiben elmulasztaná megtenni, akkor az árvaszék köteles gyámot kirendelni a gyermek részére, átvéve ezzel a törvényes képviselő helyét (ekkor a gyámtörvény, az 1877: XX. tc. 22. és 57.§-a lépett érvénybe). Bevezették végül az ideiglenes felvétel rendszerét is, amely arra az időre szolgált, amíg az árvaszék meghozza az elhagyottá nyilvánításról szóló döntését; az árvaszék ugyanakkor megkapta azt a jogot, hogy indokolt esetben menhelybe utaljon elhagyottnak nem tekintett 15 éven aluli gyermeket is (Csorna 1929: 162; Melly 1913: 55–60).

Kérdés most már: az állami gyermekvédelem századfordulón bekövetkezett aktivizálódása milyen hatással volt a társadalmi-egyesületi szociális gondoskodás eddigi rendszerére? Korábban már jeleztem: a gyermekvédelem 1898-cal megkezdett állami finanszírozása, valamint az 1901-es törvények elvi megnyilatkozásai nem vezettek azon nyomban az állam közvetlen intézményes részvételéhez, miután az első menhelyek csak 1904 után létesültek országsszerte és Budapesten egyaránt. A közbenső években az addig egyedül ténykedő egyesületek nyertek állami felhatalmazást és kaptak az államtól pénzügyi támogatást a gyermekvédelem mennyiségileg felduzzadt teendőinek átmeneti ellátására. Hogyan érintette ez az egyes szervezeteket?

Állami gyermekvédelem egyesületi kézben

A Budapesti Országos Első Gyermekmenedékhely-Egyesület 1899-es évi jelentésében már olvasható: „míg 1898-ban 384 gyermeket vettünk fel s egész éven át 724-t ápolunk, addig 1899-ben az összes felvétel 833-ra, és az évi ápoltak összege 1253-ra emelkedett. Ennek magyarázata — fűzi hozzá a beszámoló — az, hogy az évben lépett életbe az orsz. betegápolási törvénynek az elhagyott gyermekek ellátására vonatkozó rendelkezésem, és az ezen alap terhére gondozandó gyermekek ápolására egyesületünk is vállalkozott”.²⁷ Vagyis: az egyesület a gondozottaknak csak 14,5 százalékát látta el saját költségén, a menhelybe felvettek több mint négyötödének viszont az állam viselte a pénzügyi terhet. Az egyesület ezen a megnőtt anyagi bázison terjeszkedésre is gondolhatott: a századfordulón már több fiókteleppel rendelkezett, így Kispesten, Erzsébetfalván, Pakson, Kömlődön, Perkátán és további hat főváros környéki községben nyílt telepe.²⁸ A jelentésben közölt részletesebb adatok arra is fényt vetnek, hogyan alakult az egyesület által menhelyi gondozásba vett gyermekek korösszetétele: az 1899-ben menhelybe felvett 833 gyermeknek valamivel kevesebb mint a fele (44,9%-a) egy év alatti csecsemő, főként egy-két hónapos újszülött volt; további egynegyede 1-5 éves gyermek, s alig valamivel nagyobb az öt éven felüliek részaránya. Ennek megfelelően alakult a gondozottak halálozási gyakorisága is: az 1253 gondozásban álló gyermek közel 8 százaléka halt el az év során, akiknek 60 százaléka nem érte el a féléves életkort.²⁹ Ennek az utóbbi adatnak a tükrében valóban áldásosnak minősíthető akár még az egyesületi lelencgondozás is, hiszen a törvénytelen újszülöttek és gyermekek (akikből a menhelybe kerülők döntő része kikerült) korabeli halálozási aránya ennek a

többszöröse volt. 1899-ben például az összes elveszülött 21 százaléka halt el egyéves kora előtt, a törvényteleneknek azonban még nagyobb hányada (Deutsch é.n.: 41).

Az egyesület, mint menhelyfenntartó, a századforduló éveiben érte el működésének csúcspontját: 1901–1902-ben évente 2300 gyermeket láttak el központi és vidéki telepein. Ám az állami (budapesti) menhely felállításával forgalma nyomban az 1898 előttié is alacsonyabb szintre esett vissza: 1904-ben 446, s 1905-ben már csak 278 gyermeket gondoztak intézeteiben. Ami abból fakadt, hogy 1901-ben és 1902-ben az állam 90 százalékban magára vállalta az egyesületi karitászköltségeit.³⁰ Az állami dotáció megcsappanása késztette azután az egyesület vezetőségét új, módosított alapszabály megalkotására, amely az anyagi háttér biztosítása végett kimondta; az elsőrendű alapító tagok legalább 4 ezer, a másodrendű alapító tagok is legkevesebb ezer koronát kötelesek alapítványi formában vagy közvetlenül is az egyesület rendelkezésére bocsátani.³¹ Érthető az igyekezet, hiszen csupán 1902-ben az egyesület közel 13 ezer 400 korona állami segélyben részesült, melyhez 7100 korona egyéb segély is társult. Az egyesület fő bevételi forrását azonban a megnőtt forgalommal együtt felduzzadt tápdíjak képezték (260 ezer korona). Az egyesület 1902. évi gazdálkodását vizsgálva kitűnik, hogy bevételeinek alig több mint a negyedét fordították a gondozottak eltartására, és közel 4 százalékát emésztették fel az adminisztráció költségei. A kiadások zöme azonban mint „átfutó kiadás”(?) lett elkönyvelve. Tény ugyanakkor, hogy ez az egyesület a legvagyonosabb budapesti gyermekvédelmi karitatív szerv, melynek összvagyonja másfél millió korona, aminek a kétharmada feküdt ingatlanokban.³²

A lelencgondozással és terhesgondozással is foglalkozó, a zárt és nyílt gyermekvédelemben egyformán aktív Fehér-Kereszt egyesületre különösen nagy szerep hárult az új rendszerben. Az 1898-as törvény végrehajtását az állam elsősorban erre a szervezetre testálta, s ezzel drasztikusan megemelkedett az egyesület gondozásába utalt csecsemők és terhes anyák száma. Amíg 1897-ben 892 csecsemő állt egyesületi gondozásban, számuk már a következő évben 1517-re, a századforduló éveiben pedig 4100–4200-ra nőtt. Ugyanígy az ápoltszülők száma 1897-ben csak 778, a következő évben már 1357 és 1901-ben 2201.³³

Ezzel együtt sor került a működés tárgyi feltételeinek némi javítására is, hiszen, mint írták, „szükség volt a központi intézet épületének kibővítéséről gondoskodnunk. Az intézet bérházának egy tekintélyes részét, mely jövedelmi forrásul szolgált, átalakítottuk, miáltal az intézet 30, illetve 60 ágygal gyarapodott. Mennyire szükséges volt ezen előrelátás, mutatja..., hogy a 2-ik épület átalakítása óta alig volt nap, a melyen az ágyaknak megfelelő létszám teljes ne lett volna”.³⁴ Emellett az egyesület tizenegy városban létesített fiókintézetet és több mint 300 községben alapított árvaházat.³⁵ Mint látható; a Fehér-Kereszt ezzel túlnőtt fővárosi szerepkörén és az állami gyermekvédelem megbízottjaként országos szervezetté nőtte ki magát, amit nevével is jelzett.

A gondozási tevékenységben hirtelen bekövetkezett mennyiségi növekedés hamar visszakozásra késztette a velejáró szociális kiadásoktól meghátráló belügyminisztériumot. 1900-ban már fontolgatni kezdték a rendszer megváltoztatását. A költségek

csökkentésére — a Fehér-Kereszt egyesület vezetőinek véleménye szerint is — a lelencgondozásba vett gyermekek számának a korlátozása tűnt egyedüli megoldásnak. Hiszen az adminisztráció költségeinek a visszafogása nem járhatott kézzelfogható megtakarítással — vélték. A tápanyáknak fizetett díjak mérséklése pedig egyenesen veszélyes lenne, tekintve: „Nem az a tápanya a legelfogadhatóbb, a ki a legolcsóbb”.³⁶ Az ennek nyomán született belügyminiszteri rendelet 1901-ben előírta tehát, hogy az egyesület „az orsz. betegápolási alap terhére törvénytelen ágyból származó csecsemőt és talált gyermeket vegyen fel feltétlenül; minden más esetben... (a) felvételt csakis előzetes beleegyezésemről teszem függővé”.³⁷ E rendelkezés nyomán a felveendő gyermekek száma közel a felére volt csökkenthető, hiszen 1900-ban pl. a lelencként menhelybe utaltak 60 százaléka volt törvényes származású.³⁸

A Fehér-Kereszt oltalmába kerülő újszülöttek, kisebb részben egy éven felüli gyermekek között, éppen mert sokukat külső szoptatós dajkához továbbították, magasabb volt a halálozási arány, mint a Budapesti Első Gyermekmennyhely gondozásában állók között. 1900-ban az egy év alattiak 14,3 százaléka halt meg, ami — az egyesület vezetői szerint — sokkal alacsonyabb nemcsak az általános korszpecifikus magyar halálozási rátánál, de a külföldi lelencgondozó intézményekben megszokottnál is.³⁹

A lelencgondozás állami finanszírozásának a megindulása ellenére a Fehér-Kereszt egy ideig még élvezte a főváros pénzügyi támogatását is; ez évente 2400 korona automatikusan átutalt segélyt biztosított a számára. Igaz, a főváros a század elejétől mind kevesebb hajlandóságot mutatott e gyakorlat folytatására. Az 1902-re „járó” segély ügyében az egyesület többször is kérvénnyel fordult a tanácshoz, amely — amint az egy novemberi ügyosztályi feljegyzésben olvasható — nem látta már indokoltnak a pénzbeli támogatást. „A tanács — szól a pro domo — a Fehér Kereszt orsz. lelenczházegylet által eddig élvezett 2400 korona segélyt megvonta azon indoklással, hogy az egyesület ma már budapesti illetőségű gyermekeket ellenszolgáltatás nélkül nem gondoz”. S jöllehet az egyesület 61 ilyen gyermek gondozásáról adott számot kérvényében, homályban hagyta, hogy közülük hány a hét éven felüli (aki ti. községi finanszírozást kíván), továbbá, hogy hány a hatóság által beutalt, aki szintúgy jogosult közsegélyre. S bár ez alkalommal nagy nehezen még hozzájutott a tanácsai segélyhez, a következő évben már nem járt ilyen szerencsével. Megismételt kérésére az a vélemény alakult ki a Közfizetési bizottságban, hogy bár „a székesfőváros soha nem zárkózott el, valamikor az egyesülettel szemben bárminemű áldozatkészségről volt szó. Ámde időközben az egyesület csaknem minden kiadásainak megtérítését az állam vállalta magára, egyébként pedig az egyesület magánadakozások folytán ez idő szerint oly előnyös vagyoni viszonyok közt van, hogy a főváros által nyújtható évi segélyeszközre utalva nincs”.⁴⁰

Mindennek talán csak elvi jelentősége volt egyesületünk szempontjából, hiszen az évi 100, vagy inkább 200 ezer koronára rúgó bevételnek a tanácsai segély legföljebb a töredékét tette ki. A tanácshoz 1902-ben írt kérvény mellékleteként szereplő kimutatásból kitűnik, hogy az egyesület a maga költségén 72 gyermeket gondozott az

évben, közülük 47 (65,3%) volt budapesti születésű, és 72 gyermek volt hét évesnél fiatalabb.

Ugyanez év május közepéig tartott az átmeneti időszak, melynek során „az egyesület a magas kormány megbízásából az összes lelcenzügyet kezelte”. 1898-cal kezdődően eddig az időpontig 6931 gyermek gondozását látta el az országos betegápolási alap terhére; saját kasszájából 133 gyermek gondozását fedezte ugyanebben az időintervallumban, amire 6400 koronát költött. „Ezen összeg — olvassuk egy 1903 júniusi beadványukban — havi segélyek címén olyan anyák részére folyósított, kiknek gyermekei a betegápolási alap terhére felvehetők nem voltak, sem pedig a főváros részéről nem voltak segélyezhetők.”⁴¹ További 395 gyermeket gondoztak a főváros költségén, erre a célra a város fejenként 144 korona költséget biztosított az egyesületnek. Mindezt kiegészítette az a nyílt szociális gondoskodás, amely szegény gyermekágyas anyáknak juttatott egyszeri vagy havi segélyekből és természetbeni támogatásból állt. Az utóbbi keretében 23 anyát segítettek 2–10 korona pénzadománnyal, 65 anyának ruhaneműt juttattak stb., ami jelzi: az egyesület ilyen irányú ténykedése módfelett szerény mértékű volt. Nem kevés joggal jegyezte meg ennek kapcsán 1903 augusztusában a IX. kerületi előjáróság illetékes hivatalnoka: az egyesület teljes bevételeinek és a 10 ezer korona állami segélynek a fényében a segélyezésre fordított „egyleti kiadásuk valóban oly csekély összeg, hogy különös érdemnek be nem tudható s külön hatósági segélyezésre alapul nem szolgálhat”.⁴²

A Fehér-Kereszt egyesület helyét a századfordulón kiformálódó gyermekvédelmi rendszerben az is felértékelte, hogy a tervezett állami menhelyeket lényegében az egyesület lelcengondozó intézményeinek a részbeni átvételével kívánta a belügyminisztérium időlegesen megoldani. Ami elől nem is zárkozott el az egyesület teljes egészében, ám kikötötte: a Tűzoltó utcai központi intézetüket nem végleg, legfőlőbb 50 évre szólóan engednék át. A kétemeletes épületben 10 kórterem volt 75 nagy ágygal, 75 csecsemő-férőhellyel és 10 gyermekágygal, valamint a működéshez szükséges egyéb helyiségekkel (konyha, fürdők, szolgálati lakosztályok, kápolna, hullaszo-ba és boncoló). Ugyanakkor ragaszkodott az orvosi szobához és a műszerekhez.⁴³ Az intézet egyébként 1901-ben 27 főt foglalkoztatott, ehhez 20 állandóan alkalmazott dajka járult. Dr. Szalárdi Mór igazgató főorvos mellett további öt orvos és egy ápolónő állt az egyesület alkalmazásában.⁴⁴

A menhelyek állami kisajátításával a Fehér-Kereszt működésének tere különösen leszűkült, hiszen nemcsak központi intézetét, de fiókiintézményeit is az állam vette kezelésébe.

A többi budapesti gyermekvédelmi egyesület működését alig vagy egyáltalán nem befolyásolta az új állami gyermekpolitika. A Fővárosi Szegény-Gyermekek-Egyesület például éppen a századfordulón élte történetének legválságosabb időszakát: vezetősége ellen egyik vizsgálat követte a másikat. Egy 1898-ban indult és két évig tartó vizsgálat során még hatósági biztost is kineveztek időlegesen az egyesület élére. Az 1905-ben indult újabb tanácsi vizsgálat szintén évekig elhúzódott. S jóllehet, kisebb pénzügyi szabálytalanságok mellett végül komolyabb visszaélésekre nem derült fény,

mindez elegendő volt az egyesület működési zavaraihoz. Ennek volt a jele, hogy az 1897-ben elhatározott és elfogadott alapszabállyal felállítani kívánt Gyermek Otthon, 3–6 éves korú gyermekek részére szánt árvaház gondolatát 1907-ben végül teljesen el is ejtették.⁴⁵ Az egyesület támogatói között az állam nem játszott semmilyen szerepet, a főváros viszont igen, hiszen 1902-ben is 4 ezer korona segélyt utalt ki a számára.⁴⁶ Az egyesület fő bevételi forrása ugyanakkor az adománygyűjtés (és a házbér) volt. Éppen az előbbi körüli gyakori szabálytalanságok, apró sikkasztások keltették föl igazán a revizorok figyelmét, valamint az egyesület kiadásainak furcsa alakulása. Nem ok nélkül, hiszen csak maga az adminisztráció felemésztette a kiadások fele részét!⁴⁷ Ami nem is csoda, mivel például az egyesület által fenntartott óvoda egyik óvónője is „az egyesületnél 1800 korona javadalmazással van alkalmazva, a minőt az intézeti óvódáknál alkalmazott óvónők egyáltalán nem élveznek, s a melyet utóbbiak illetménye meg sem közelít...” — olvasható a tanács 1905-ben lefolytatott vizsgálatának terjedelmes zárójelentésében.⁴⁸ Összehasonlításként jegyezzük meg, hogy még a Fehér-Kereszt menhelyén foglalkoztatott intézeti orvosok díjazása is elmaradt ettől az óvónői fizetéstől, évi 1500 és 1600 korona között lévén ugyanekkor.⁴⁹

Vegyük végül szemügyre, hogy miként alakult az iskolai gyermekétkeztetést karitatív jelleggel folytató „Gyermekbarát” egyesület működése a századforduló kritikus éveiben. 1897/98. évi teljesítményéhez képest az egyesület nem előre, sőt inkább hátralepett a jelzett években: valójában csak 1908-ra érte el újra az évi több mint 3 ezer gyermekre kiterjedő étkeztetést, ami azután 1912-ben 4200-ra emelkedett.⁵⁰ Azért alakultak a dolgok így, mert a „Gyermekbarát” sem élvezte az állam jótékony támogatását, legfőképpen a városét, amely rendszerint évi 4 ezer korona segéllyel járult hozzá a tevékenységéhez. Bevételének, amely tehát szerénynek volt mondható, nagy részét a folytonos adománygyűjtésből kellett fedeznie.⁵¹

Nem tallózva tovább a kifejezetten nyílt gyermekvédelmi tevékenységek kifejtő és nem is túl nagyszámú, egyszersmind csekély teljesítményű budapesti jótékony egyesületek között, levonható a következtetés: a századfordulón intézményesülő állami gyermekvédelem végeredményben csak a lelencgondozásra irányult és érintetlenül hagyta a szociális gondoskodás összes többi ágát.

Új fejezet a gyermekvédelemben: az állami gyermekmenhely

A Fehér-Kereszt egyesület intézményi hálózatát átvéve 1902 közepétől Budapesten is megkezdte működését a m.kir. Gyermekmenhely. Tanulmányomnak nem feladata, hogy beható vizsgálatnak vesse alá az állami gyermekvédelem ettől az időtől számítható fejlődésének útját. Nem lenne azonban teljes a kép, amelyet a kizárólagosan egyesületi szociális gondoskodás valamiféle kezdetleges állami gyermekvédelembé történő átalakulásáról igyekeztem felrajzolni, ha legalább érintőlegesen nem szólnék az utóbbi megindulásáról.

A kezdet első néhány évében a Budapesti m.kir. Gyermekmenhely gondozásába vett csecsemők és gyermekek száma szélsőséges értékeket mutatott; amíg 1903-ban 13 193 volt a gondozottak száma, 1905-ben már csak 6878 fő. Közelebbről megvizsgálva kitűnik: az állami menhely lényegében tartotta magát ahhoz az 1901-től érvényben lévő elvhez, miszerint törvénytelen származású gyermekek előtt kell elsősorban megnyitni a lencházak kapuit. Az első néhány évben a menhelybe utaltak átlag 70 százaléka ugyanis éppen közülük került ki. Azon a téren sem tűnnek elő a változás jelei, hogy a menhely végeredményben csak afféle közvetítő vagy elhelyező iroda szerepét töltötte be, hiszen ugyanezekben az években (1903–1905) az állami gondozásba vettek 72–91 százalékát külső dajkákhöz továbbították. Érdekes viszont, hogy idővel csökkenni látszik a cselédeánanyáktól származó beutaltak számaránya (59%-ról 48%-ra esik vissza); ám még így is minden második menhelyi gyerek anyja volt cseléd.⁵²

Az állami szociális gondoskodás további területekre történő kiterjesztése jellemzi az ezt követő éveket. Elég utalni az elhagyottság fogalmának későbbi kibővítésére, az ún. erkölcsi elhagyottság, mint állami védelemre és gondoskodásra jogosító állapot jogi kinyilvánítására. A 60.000/1907. B.M. sz. rendelet, majd ennek nyomában az 1908. évi XXXVI. tc. 15. §-a, valamint az 1913. évi VII. tc. (65. és 66. §-ok) vezették be ezt a fogalmat azzal, hogy az elhagyott gyermek fogalomkörébe vonták a romlásnak kitett vagy züllésnek indult gyermekeket is. Sőt, az 1913-as törvény ide vonta még a 12 éven aluli bűnöző gyermekeket is. Az ily módon elhagyottként definiált újabb gyermekkategóriák fölötti állami gyámkodást szintén az állami menhelyekre bízta, másra nem is bízhatták, nem lévén egyéb gyermekvédelmi intézmény a korban (Csorna 1929: 174–175; Kun—Marschalkó—Rottenbiller 1911: 9–59).

Az, hogy a menhely, amely eredetileg csupán az elhagyott (talált, vagyis lelerc) gyermekeket fogadta be, az első világháborút közvetlenül megelőző egy évtized folyamán mind szűkebb körből válogatta gondozottjait, legalább két következménnyel járt. E következmények egyike, hogy óriási mérvű intézménybővítést tett — vagy tett volna — mindez szükségessé; a másik következmény az, hogy mivel erre nem vagy csak korlátozott mértékben került sor, és a rászoruló nagy száma sem mérséklődött látványosan az idő előrehaladtával, a korábbiakhoz képest is szigorodott a kiválasztás: kit vesznek gondozásba és védelembe. Amire már a századfordulótól adva voltak bizonyos minták. De e következmények az állami és a szűkebb keretek között tovább működő egyesületi (gyermekekkel kapcsolatos) jóléti tevékenységre tett hatását majd egy másik tanulmányban kívánom nyomon követni.

Jegyzetek

- ¹ A gyermekkel foglalkozó újabb történeti irodalomról lásd Gyáni 1980.
- ² A „Pesti Szegény Gyermekkérdőház-Egylet” alapszabályai. Budapest Főváros Levéltára (BFL) TV 1407b. 1473/1907-IX. A „Stefánia” Szegény-Gyermekkérdőház-Egyesület alapszabályai. Bp. 1912. I.
- ³ Lásd még Budapest Statisztikai Évkönyve kötetei.
- ⁴ A Fővárosi Szegény-Gyermekkérdőház-Egylet alapszabályai — Statuten des Hauptstädtischen Armenkindergarten-Veresines. Bp. 1885. 1. Az alapszabály, utalva az intézmény német eredetére, magyar és német nyelvű. DBL TV 1407b. 967/1886-IX.
- ⁵ A Fővárosi Szegény-Gyermekkérdőház-Egylet alapszabályai. Bp. 1894. 6.
- ⁶ Bp. Stat. Évkv., 1894. 292. és 1898. 381.
- ⁷ Ugyanott.
- ⁸ Lásd még a Budapesti Országos Első Gyermekmenedékely-Egyesület 1899. évi működéséről. Bp. 1900. BFL IV. 1407b. 1572/1901-IX.
- ⁹ Ugyanott, 1186/1888-IX.
- ¹⁰ Ugyanott, 1572/1901-IX.
- ¹¹ Bp. Stat. Évkv. kötetei.
- ¹² BFL TV 1407b. 102/1888-IX.
- ¹³ Bp. Stat. Évkv. kötetei.
- ¹⁴ A Fehér-Kereszt Országos Lelénkház-Egyesület tizenkettedik jelentése. Bp. 1897. 14. és 30.
- ¹⁵ Bp. Stat. Évkv. kötetei.
- ¹⁶ Az egyesület tizenkettedik jelentése, 20-24.
- ¹⁷ BFL TV 1407b. 952/1887-IX. Külön csomó.
- ¹⁸ Lásd az egyesület évi jelentéseit: uo.
- ¹⁹ Ugyanott.
- ²⁰ A Budapesti közjótékonyosság évkönyve 1915. Bp. 1916. 234.
- ²¹ Bp. Stat. Évkv., 1898. 381.
- ²² Az 1901:VIII. tc. miniszteri indoklása. Magyar Törvénytár 1901. Bp. 1902. 54.
- ²³ Ugyanott.
- ²⁴ Magyar Törvénytár 1901. 54.
- ²⁵ A végrehajtási utasítás a következőképpen határolta körül az elhagyottság ismérveit: lelerc (talált gyerek); vagyontalan árva, aki nem helyezhető el árvaházban; akit a szülei nem gondozhatnak, mert kórházban, börtönben stb. vannak; akit a szülei (nagyszülei) képtelenek eltartani. Ugyanott, 55.
- ²⁶ Ugyanott, 56.
- ²⁷ BFL TV 1407b. 1572/1901-IX. A jelentés 4. oldalán.
- ²⁸ Ugyanott.
- ²⁹ Ugyanott, 3.
- ³⁰ Bp. Stat. Évkv.m 1902. 440.
- ³¹ BFL TV 1407b. 163/1904-IX.
- ³² Bp. Stat. Évkv., 1902. 256.
- ³³ A Bp. Stat. Évkv. kötetei.
- ³⁴ Az egyesület tizenötödik, 1899. évi jelentése. Bp. 1901. 15.
- ³⁵ Fehér Kereszt, 1901. október 1. 2. sz. 2.
- ³⁶ Ugyanott, 3.

- ³⁷ Ugyanott, 1.
³⁸ Ugyanott, 4.
³⁹ Ugyanott, 13.
⁴⁰ BFL TV 1407b. 44/1901-IX.
⁴¹ Ugyanott.
⁴² Ugyanott.
⁴³ Fehér Kereszt, 1901. október 1. 2. sz. 5.
⁴⁴ BFL TV 1407b. 44/1901-IX.
⁴⁵ Ugyanott, 1388/1897-I.
⁴⁶ Bp. Stat. Évkv., 1902. 256.
⁴⁷ Ugyanott.
⁴⁸ BFL TV 1407b. 1388/1897-I.
⁴⁹ Ugyanott, 44/1901-IX.
⁵⁰ Az egyesület évi jelentései; uo. 952/1887-IX. Külön csomó.
⁵¹ Bp. Stat. Évkv., 1902. 256.
⁵² A Bp. Stat. Évkv. kötetei.

Szakirodalmi hivatkozások

- Ariés, Philippe 1978. A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: Uő: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Budapest: 7–319.
- Csorna Kálmán 1929. *A szociális gyermekvédelem rendszere*. Budapest
- Deutsch Ernő é.n. *Közlemények a gyermekvédelem és a gyermekhygiene köréből*. I. Budapest
- Gyáni Gábor 1980. Gyermeksors a történelemben. *Világosság*, július, 443–446.
- Gyáni Gábor 1987–88. Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 3.
- Heller Farkas 1923. *Magyarország socialpolitikája*. Budapest
- Katus László 1991. Budapest népesség-növekedésének forrásai a 19. században. In: Somogyi Éva (szerk.) *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest
- Key, Ellen 1976. *A gyermek évszázada*. Budapest
- Létay Miklós 1993. *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)*. Budapest
- Kún Béla—Marschalkó János—Rottenbiller Fülöp 1911. *A fiataikorúak támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon*. Budapest
- Melly Béla 1913. Az árvaszék hivatása a gyermekvédelemben, különösen a házasságon kívül született gyermekek védelmében és a prostitúció elleni küzdelemben. Budapest
- Vargha Gyula (szerk.) 1880. *Magyarország egyletei és társulatai 1879-ben*. Budapest
- Vörös Károly 1991. *Három vázlat Budapest társadalomtörténetéből a dualizmus korában*. Tanulmányok Budapest Múltjából, XXIV.

